

СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ПОШУКІВ В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО

FORMATION OF PEDAGOGICAL ANTHROPOLOGY IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS SEARCHES OF V. ZENKOVSKIY

У статті здійснено експлікацію особливостей педагогічних пошуків В. Зеньковського та осмислено їх антропологічне підґрунтя. Відстежено роль філософсько-релігійного дискурсу вітчизняного вченого у становленні педагогічної антропології сучасної гуманітаристики. У контексті аналітичного огляду філософських, педагогічних та психологічних праць мислителя розкрито сутність педагогічних явищ крізь призму синтезу наукових та релігійних знань про людину, корелятивної узгодженості православної антропології і педагогіки.

Охарактеризовано основні принципи педагогіки та виявлено антропологічний принцип «індивідуальності» як визначальний в духовно-моральному становленні особистості. Доведено, що В. Зеньковський виступає критиком натуралістичних підходів у теорії та практиці освітнього процесу й обґрунтовує необхідність побудови педагогічного «позитивного знання», доміанту якого становить любов. Показано, що формування нового педагогічного досвіду в проблемному полі ірраціональних виявів феномена любові та його проникнення в таємничість особистості вносить істотний внесок у загальну систему світорозуміння, доповнюючи зміст світоглядно-філософського та педагогічного вчення.

Ключові слова: особистість, індивідуальність, педагогіка, душа, психіка, любов, православна антропологія, педагогічна антропологія.

В статье осуществлена экспликация особенностей педагогических поисков В. Зеньковского и осмыслено их антропологическое основание. Отслежена роль философско-религиозного дискурса отечественного ученого в становлении педагогической антропологии современной гуманитаристики.

В контексте аналитического обзора философских, педагогических и психологических трудов мыслителя раскрыта сущность педагогических явлений сквозь призму синтеза научных и религиозных знаний о человеке, согласованности православной антропологии и педагогики. Охарактеризованы основные принципы педагогики и выявлен антропологический принцип «индивидуальности» как определяющий в духовно-нравственном становлении личности.

Доказано, что В. Зеньковский предстает критиком натуралистических подходов в теории и практике образовательного процесса и обосновывает необходимость построения педагогического «позитивного знания», доминанту которого составляет любовь. Показано, что формирование нового педагогического опыта в проблемном поле иррациональных проявлений феномена любви и его проникновение в таинственность личности вносит существенный вклад в общую систему мировоззренческо-философского и педагогического учения.

Ключевые слова: личность, индивидуальность, педагогика, душа, психика, любовь, православная антропология, педагогическая антропология.

The article reveals the peculiarities of V. Zenkovskyi's pedagogical searches and comprehends anthropological basis in them. The role of philosophical and religious discourse of the national scientist in the formation of pedagogical anthropology of contemporary humanitarian discipline has been traced. In the context of analytical review of philosophic, pedagogical and psychological works of the thinker, the essence of pedagogical phenomena has been revealed through the prism of the synthesis of scientific and religious knowledge about a human being, the correlative coherence of Orthodox anthropology and pedagogy.

The basic principles of pedagogy have been characterized and the anthropological principle of "individuality" has been defined as determining in spiritual and moral formation of personality. It has been proved that V. Zenkovskyi was a critic of naturalistic approaches in the theory and practice of the educational process and substantiated the necessity of constructing a pedagogical "positive knowledge", dominant of which is love. It has been shown that the formation of a new pedagogical experience in the problem field of irrational manifestations of the phenomenon of love and its penetration into the mysterious personality makes a significant contribution to the general system of world understanding, completing the content of ideological, philosophical and pedagogical doctrine.

Key words: personality, individuality, pedagogy, soul, psyche, love, orthodox anthropology, pedagogical anthropology.

УДК 37.01

Герасименко А.С.,

аспірант кафедри іноземних мов Національного університету водного господарства та природокористування

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Антропологічний поворот у соціально-гуманітарних науках передбачає зміну парадигм, головною цінністю яких постає людина у всьому розмаїтті її можливої самореалізації та самоздійснення. Посилення інтересу до проблемності людини, її незавершеності й неостаточності в смислому просторі позитивного та негативного досвіду суб'єкта окреслює питання людської смислотворчості й конституювання цілісності особистості, набира-

ючи особливого резонансу в ситуації трансформаційних зрушень ціннісно-орієнтаційних і світоглядних установок сучасного глобалізованого соціуму. Окреслені тенденції відстежуються в сучасній педагогічній науці, зокрема в намаганнях вираження антропологічними поняттями процесів педагогічної діяльності (освіти та виховання) й обґрунтування необхідності розширення дисциплінарних меж. Адже в динамічних процесах інформаційного суспільного простору значною мірою зростає роль

освіти як феномена культури та вагомого чинника утвердження людини крізь призму багатовекторності й неоднозначності взаємовідношень людини та світу. Саме це зумовлює вагому потребу побудови самостійної міждисциплінарної, інтегративної сфери наукових знань, «центром інтеграції якої постає сама цілісна людина» [9] (А. Кузнецова), а об'єктом вивчення – освіта «у всіх її ціннісних, системних, процесуальних і результативних характеристиках» [2] (Б. Гершунський).

У цьому контексті постановка проблеми побудови цілісної людини та цілісності культури зумовлюють підвищення ролі філософсько-релігійної антропології, базованій на культурно-історичній традиції вітчизняної культури та її спадковості. Адже становлення вітчизняної освіти в контексті сучасних соціальних трансформацій посилює інтерес до духовно-моральнісних витоків української культури, актуалізуючи затребуваність педагогічної традиції, базованій на релігійному православному досвіді. У зв'язку з окресленими тенденціями експлікації антропологічної доміанти сучасної педагогічної науки виникає потреба зверненості до педагогічно-антропологічного дискурсу творчості відомого вітчизняного вченого, представника української академічної професійної філософії кінця ХІХ – початку ХХ с. В. Зеньковського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Зеньковський – творець філософсько-педагогічної системи, що передбачає гуманітарний синтез філософії, педагогіки, психології, історії, літературознавства, культурології та богослів'я. Наукові розвідки творчості мислителя здійснювались в основному у філософському контексті, залишаючи поза увагою значну педагогічну спадщину, яка в проблемному полі історико-педагогічних, педагогічно-антропологічних, психолого-педагогічних аксіологічно-педагогічних пошуків викликає неабиякий інтерес у сучасній освітній гуманістичній парадигмі. Варто виокремити смислову багатовекторність педагогічних праць В. Зеньковського, що передбачає осмислення їх крізь призму цілої низки аспектів, зокрема: антропологічного підходу (А. Антонович, Т. Любан, Б. Ананьєв, Б. Герушинський, А. Огурцов), філософії освіти (О. Попової), історії педагогіки (Б. Бім-Бад, В. Перов, Є. Кідяшова), педагогічної аксіології (В. Сластенін, Г. Чижакова), християнської психології (Б. Братусь, В. Летцев).

Окреслений аналітичний огляд засвідчує, що більшість філософських, психологічних, педагогічних та богословських досліджень спадщини мислителя здійснюється в контексті наукових розвідок російських вчених. Втім, серед сучасних вітчизняних науковців привертають увагу дослідження В. Летцева з осмисленням ролі феномена особистості у становленні та розвитку системи психологічних поглядів В. Зеньковського та В. Поди в площині висвітлення вихідних засад духовно-

морального виховання крізь призму переосмислення педагогічних праць В. Зеньковського.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте в сучасних наукових розвідках не набули достатнього обґрунтування нові педагогічні ідеї філософсько-педагогічної системи В. Зеньковського, вибудовані в проблемному полі концептуалізації цілісності особистості крізь призму антропологічного принципу «індивідуальності». Саме окреслений антропологічний принцип педагогіки зумовлює розуміння особливостей освітніх процесів у безпосередній залежності від природи та сутності людини, сформованих традицією православної культури.

Мета статті. У даній статті ставимо завдання здійснити експлікацію особливостей педагогічних пошуків В. Зеньковського та осмислити їх антропологічне підґрунтя в контексті аналітичного огляду його філософських, педагогічних та психологічних праць. У зв'язку з цим охарактеризуємо антропологічний принцип «індивідуальності в педагогіці» як визначальний у духовно-моральнісному розвитку особистості людини та визначимо роль філософсько-релігійного дискурсу вітчизняного вченого у становленні педагогічної антропології сучасної гуманітаристики.

Виклад основного матеріалу. В. Зеньковський – відомий вітчизняний вчений, філософ, педагог, богослов, творча спадщина якого в часи марксистсько-ленінської ідеології була несправедливо витіснена з історії радянської педагогічної науки й редукувалась до рівня «релігійно-містичного» вчення, що фальсифікує об'єктивний науковий зміст. Адже він відносився до тієї групи творчої інтелігенції, яка детермінувала утвердження ціннісного виміру людської суб'єктивності й людиноцентрованої рефлексії як цілковито альтернативних для офіційних схем діалектичного та історичного матеріалізму. Його антропологічні ідеї постають істотним методологічним і світоглядним підґрунтям концептуалізації сучасної педагогіки та її гуманітаризації. Адже, на думку В. Зінченка, педагогічний процес повинен формуватись на принципах антропологічного підходу, який вибудовується на проблемі становлення цілісної особистості крізь призму людської душі. І саме в цьому контексті освітня діяльність повинна спрямовуватись саме на «цілеспрямований розвиток душі людини» [7].

Варто зауважити, що значний вплив на формування світоглядних ідей В. Зеньковського здійснили філософські погляди В. Соловйова та Л. Лопатіна, Т. Светлова, творчість М. Гоголя та Ф. Достоєвського, що змінили його матеріалістичні погляди, навіяні натуралістичними підходами Д. Писарєва та В. Белінського. Разом із тим особливе місце в житті майбутнього вченого відіграє Г. Челпанов, привертаючи інтерес до філософії, психології та філології. Адже після переходу на

філологічний факультет Київського університету ім. Св. Володимира ідейне становлення вченого відбувається завдяки прослуховуванню курсу лекцій Г. Челпанова, під керівництвом якого було написано наукову працю «Сучасний стан психофізичної проблеми». А зароджене зацікавлення психологією зумовило написання магістерської дисертації «Проблема психічної причинності». Саме під впливом челпанівської критики натуралістичних тенденцій у психології В. Зеньковський переосмислює еволюціоністські засади психології і здійснює обґрунтування специфіки психічного життя, яке не зводиться лише до фізіології, позаяк виступає самостійним видом буття. Зокрема, відомий російський філософ кінця XIX – початку XX ст. Е. Радлов у «Нарисах історії російської філософії» надає надзвичайно високу оцінку дослідженню В. Зеньковського, редукуючи його до єдиної на той час можливості «спастися психологію від механічного і атомістичних поглядів, до яких неминуче призводить однобічний розгляд змісту душевного життя» [13, с. 68].

У 1912 році В. Зеньковський стає доцентом Київського університету, а після захисту дисертації – професором кафедри філософії й організатором Київського релігійного товариства. Водночас викладає низку дисциплін у Київському Фребелівському педагогічному інституті, який згодом очолює, у чоловічій гімназії, вечірніх жіночих курсах, що значною мірою розкрило його як талановитого вченого, хорошого педагога й організатора.

Намагання представниками передових інтелектуальних кіл відстояти в тогочасних умовах партійно-ідеологічного моноліту ідейно-світоглядну рефлексію особистісної свободи, творчості й збереження власного життєвого світу призводило до їх переслідувань, репресій з боку тоталітарної держави та еміграційних явищ. З окреслених причин діяльність В. Зеньковського поставала ворожою та антисоціалістичною, а тому в 1919 році він змушений виїхати до Югославії, а згодом – до Праги та Парижу. У період еміграції вітчизняний вчений працює в Белградському університеті та православному богословському університеті в Парижі.

Протягом усього життя мислитель продовжує всебічно досліджувати челпанівське розуміння єдності душевного життя, що врешті призводить до формування засадничого принципу філософсько-антропологічних поглядів В. Зеньковського, які лягли в основу і його педагогічного дискурсу, а саме принципу «органічного розуміння душевного життя в його неподільній єдності» [3].

Особливу увагу привертає те, що В. Зеньковський розробив цілісну філософсько-педагогічну систему і, продовжуючи людиномірну педагогічну традицію К. Ушинського, М. Пирогова та П. Юркевича, здійснив вагомий вклад у становлення педагогічної антропології. Адже з 1860 року педагогічна

антропологія як самостійна сфера гуманітарного (філософського, педагогічного) знання виникає в Німеччині завдяки К. Шмідту та його школі, а на теренах вітчизняної культури вибудовується крізь призму концептуалізації педагогіки як прикладної антропології К. Ушинського. Варто зауважити, що саме К. Ушинський надає терміну «педагогічна антропологія» понятійно-категорійного статусу та вперше вводить його в наукову площину.

З урахуванням таких тенденцій В. Зеньковський становлення післяреволюційної педагогіки розглядає в трьох напрямках: натуралістичному (радянська педагогічна наука), ідеалістичному (С. Гессен) та релігійному (В. Зеньковський, прот. С. Четвериков, Л. Зандер, о. Н. Афанасьєв та ін.) [6]. Завдання релігійно-педагогічного напрямку, на думку вченого, полягає в подоланні натуралізму й усвідомлення гріховної природи людини, метафізичного осмислення боротьби сил добра і зла, їх впливи на людську душу та «живого і безпосереднього сприйняття образу Божого в людині як справжньої і дійсної реальності» [12, с. 117].

У зв'язку з такими релігійно-філософськими засадами педагогічної антропології основою людського існування, на думку мислителя, повинно виступати духовне життя, формування якого розпочинається з дитячого віку. Духовне становлення дитини підпорядковується ритму духовного розвитку, у відповідності до якого набувають значних трансформацій завдання виховних процесів, спрямованих на фундацію благодатних начал особистості. Саме тому В. Зеньковський особливу увагу приділяє питанням особливостей функціонування духовного життя в різних вікових станах дитини з акцентацією на проблемі формування тілесно-душевно-духовної цілісності людини.

Варто зауважити, що для В. Зеньковського саме проблема особистості виступала ключовою та зв'язуючою ланкою його філософських, педагогічних, психологічних, культурологічних, літературознавчих та богословських інтересів.

Християнська педагогіка, згідно з поглядами вченого, вибудовується на ієрархічному співвідношенні емпіричного та духовного вимірів людського життя, що постає домінантою корелятивної узгодженості православної антропології і педагогіки, позаяк «розвиток емпіричного боку в особистості є справжньою і реальною, але не відносною цінністю, але все-таки відносною (в силу інструментальності своєї функції) цінністю, а розвиток духовної сфери постає їй співвідносною, але не відносною цінністю» [5, с. 132].

Власне, В. Зеньковському вдалося проникнути в глибинну сутність педагогічних явищ крізь призму синтезу наукових та релігійних знань про людину й виявити роль психології, філософії та богослів'я для процесів навчання і виховання. У цьому контексті мислитель особливу увагу при-

діляє феномену свободи як основній характеристиці людського існування та її закоріненості в душевних процесах, відірваність від яких зумовлює спотворення людської природи. Саме тому навчання та виховання спрямовується на душу людини, а тлумачення душі вибудовується на ґрунті православної релігійної традиції. Варто пригадати, що К. Ушинський також вважав віру найвагомішою потребою для індивіда, позаяк «людині одними знаннями не прожити, а тому віра потрібна їй як доповнення знань» [15, с. 356].

В. Зеньковський виступає критиком натуралістичних підходів у педагогіці й обґрунтовує необхідність у теорії та практиці освітнього процесу орієнтації не на нагромадження знань, а на формування духовного підґрунтя особистості. А отже, осмислюючи індивідуальність через загальні прояви психічного життя в психології, він намагається у педагогічній сфері пов'язати феномен індивідуальності з душевним життям людини. Адже індивідуальність постає живою і творчою силою, яка «визначає психічний розвиток особистості» й «педагог уже рахується не з індивідуальним, а з індивідуальністю, не з окремими її проявами, а з нею самою як реальною основою наявних і можливих особливостей» [4, с. 817]. У цьому словому полі особливе місце в антропологічно-педагогічній системі В. Зеньковського займає важливий антропологічний принцип «індивідуальності в педагогіці», який постає визначальним у духовно-моральнісному розвитку людини й набуває свого теоретичного обґрунтування в статті «Принцип індивідуальності в психології та педагогіці».

Вітчизняний мислитель, на основі аналізу педагогічного та психологічного витлумачення індивідуальності, підходить до обґрунтування християнського розуміння особистості, без якого, на його думку, не може ефективно функціонувати будь-яка педагогічна система. Він намагається віднайти принцип індивідуальності, який повинен бути «педагогічно змістовним» і мати «реальне значення» [4, с. 819], виступаючи визначальним принципом педагогіки, тоді як принцип універсалізму по відношенню до нього знаходиться в підпорядкованому статусі. Відштовхуючись від дискусії між Арістотелем та Платоном щодо співвідношення індивідуального та загального, вчений наголошує на шкідливості ототожнення індивідуального й індивідуальності та їх підміні. Індивідуальне в окресленій праці витлумачується в сенсі вихідного начала індивідуальності.

В. Зеньковський переконаний, що в психології відсутнє чітке розрізнення індивідуального та індивідуальності. Адже психологія погляди на індивідуальність вибудовує на натуралістичних підходах, зокрема психічних процесах, детермінованих тілесно, не враховуючи метафізичну сутність її природи. Тому надзвичайно важливо у педагогіці

визначити співвідношення індивідуальності та індивідуального й виявити місце загального в індивідуальності. А отже, істотним завданням постає забезпечення примирення універсалізму та індивідуалізму, однак не нівелюючи індивідуальне й запобігаючи становленню егоцентричних та негативно-руйнівних проявів.

Вчений застерігає, що педагогіка, сформована на універсалістських засадах, неспроможна до пробудження творчих начал й розвитку «живої творчості» в дітях, позаяк варто орієнтуватись «не на індивідуалізацію виховання, а на виховання індивідуальності» [4, с. 818]. Орієнтація на загальне, стандартне в педагогіці унеможливорює усвідомлення індивідуальності та особистості, адже цінним постає не індивідуальне, а наявність у ній суспільного ідеалу. Педагогічна наука, зосереджуючись на індивідуальному в контексті врахування «суми індивідуальних відмінностей» [4, с. 817], «наявних індивідуальних особливостей, обдарованості, нахилів», не може піднятися до вимог самого життя, оскільки вимагає реалізації цієї оригінальності та креативності, які не завжди можуть проявити всі діти. А отже, В. Зеньковський піднімає вагому проблему відсутності оприявленої оригінальності, безбарвних ординарних натур, із відсутністю яскравого. І в цьому сенсі завданням педагога має стати допомогти «розкритися самій індивідуальності у всій повності її дозрілих та ще дрімлючих сил» [4, с. 817]. Йдеться про «індивідуалізацію педагогічного впливу» і його спрямованість на те, що «викристалізувалось у душі в помітну індивідуальну рису» [4, с. 817]. Адже є діти з початковими виявами індивідуальності. Це підтверджує, що індивідуальність не дана, а задана, а тому розкриття індивідуальності завдання безкінечне, яке в умовах реального життя не може бути виконаним. Увага акцентується на закладених в індивідуальності силах, розкриття яких уможливується в «перспективах безсмертя» [4, с. 819]. І тут необхідним постає педагогічне чуття, інтуїтивне пізнання, жива творчість, що долає будь-який шаблонний підхід.

Власне, ще античний філософ Арістотель наголошує на значимості в складі душі як загального, так і особливого. У В. Зеньковського також у структурі індивідуальності відстежується поєднання загального та індивідуального. Індивідуальність пізнається через загальне, а приховане розкривається через індивідуальне в повноті всіх сил та задатків, виступаючи формою реалізації і проявленням індивідуальності. Тому індивідуальність витлумачується як істотний принцип душі, реальний центр, її організуюча сила.

Водночас В. Зеньковський розрізняє два способи пізнання індивідуального в душі: негативного та позитивного. Так, негативне пізнання відбувається за спостереження загальних виявів психіч-

ного життя різних дітей, на ґрунті чого уможливується споглядання своєрідного. Такий підхід застосовується для пізнання творчих, неординарних натур крізь призму виокремлення індивідуального як відсутності загального, виступаючи важливою складовою частиною педагогічного досвіду. Втім є діти, своєрідність яких становить не сутність душі, а периферію, оскільки індивідуальне не виступає як сила й «не відчувається нами як центр психічного буття» [4, с. 824]. Саме тому такі діти тільки зовні видаються неясковими.

Виникає вагома потреба формування нового педагогічного досвіду, вибудованого на засадах позитивного знання, домінанту якого становить любов. У цьому сенсі вчений стверджує: «... якщо вдалося б полюбити <...> тих, до кого ми постаємо в педагогічному відношенні, ми би зрозуміли ширше і глибше все багатство, всю дійсність індивідуальності» [4, с. 826]. Саме любов може виявити неординарний зміст душевного розвитку тих натур, які виходять за межі уявлення про моральний чи суспільний ідеал. І окреслений підхід доповнює психічне споглядання глибинними переживаннями в її ірраціональній смислотворчості. І такі спроби «відчути реальні творчі сили дитини» [4, с. 828] і є шляхом «позитивного пізнання» індивідуальності й наближення до своєрідності іншої душі. Обґрунтування «позитивного знання» індивідуальності засвідчує потребу відновлення втраченого зв'язку педагогічної науки з традицією православної культури, позаяк «потрібно повернутися до справжньої антропології, яка розглядає духовне життя як основу особистісної цілісності, пояснює людину в єдності розсудкових суджень, почуття, інтуїції, прозорливості» [14, с. 30].

Висновки. Таким чином, педагогічна антропологія, формуючись на вихідних теоретико-методологічних, людиноорієнтованих та філософсько-релігійних уявленнях, виступає як загальнолюдська проблема, яка виходить за межі професійно-педагогічного дискурсу. У цьому контексті педагогічно-антропологічні погляди В. Зеньковського, вибудовані на ідеях православної педагогіки, передбачають нерозривність взаємозумовленості навчального процесу з потребами духовно-морального становлення індивіда. Саме душа як вагомий об'єкт педагогічного впливу постає вихідним началом обґрунтування засадничих принципів у філософсько-педагогічній системі вченого, зокрема «принципу єдності душевного життя», «принципу індивідуальності», «принципу свободи», «принципу ієрархії». У цій смисловій площині індивідуальність виступає творчою силою, яка надає особистісну неповторність і своєрідність, позаяк орієнтація тільки на психічні та фізіологічні прояви людського буття унемож-

ливає реалізацію прихованих імпульсів душі. А новий досвід позитивного педагогічного знання крізь призму ірраціональних виявів феномена любові та його проникнення в таємничість особистості вносить істотний внесок у загальну систему світорозуміння, доповнюючи зміст світоглядно-філософського та педагогічного вчення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антоневи́ч А.В. Религиозно-философская антропология В.В. Зеньковского и Киприана (Керна) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. Санкт-Петербург ; Одеса, 2009. 154 с.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). Москва : Изд-во «Совершенство», 1998. 608 с.
3. Зеньковский В.В. Об иерархическом строе души. *Научные труды Русского народного университета в Праге*. Прага : Рус. нар. ун-та в Праге, 1929. Т. 2. 240 с.
4. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике. *Вопросы философии и психологии*. 1911. Кн. 5. С. 815–855.
5. Зеньковский В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Москва : Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. 223 с.
6. Зеньковский В.В. Русская педагогика в XX веке. Париж : Религ. пед. кабинет при Православ. богослов. ин-те в Париже, 1960. 150 с.
7. Зинченко В. Как возможна поэтическая антропология. *Человек*. 1994. № 6. С. 11–32.
8. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Педагогічна думка, 2009. 520 с.
9. Кузнецова А.Я. Гуманистическая концепция философии образования. *Всероссийская научная конференция студентов, аспирантов и молодых учёных. «Современные проблемы теории и практики образования»*. URL: <http://econf.rae.ru/article>
10. Летцев В.М. Личность как средоточие мировоззренческих исканий В.В. Зеньковского. *Вопросы философии*. 2003. № 12. С. 140–146.
11. Летцев В.М. Проблема особистості у психологічній спадщині В. Зінківського : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2004. 19 с.
12. Прот. Василий Зеньковский. Принципы православной антропологии. *Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси*. Москва : Столица. С. 115–148.
13. Радлов Э.Л. Очерк истории русской философии. 2-изд. Санкт-Петербург : Наука и школа, 1920. 98 с.
14. Ремезова И.И. Современная философская антропология : Аналит. Обзор. РАН. ИНИОН. Отд. Философии, 2005. 88 с.
15. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Собр. соч. в 11 т. Москва-Ленинград : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1950. Т. 8. 777 с.